

ТЕРИТОРІАЛЬНО МАРКОВАНА ЛЕКСИКА У СЛОВНИКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Мельник Т. П.

Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського
Міністерства охорони здоров'я України

У статті проаналізовано територіальні маркери, зафіксовані в реєстрах кодифікаційних праць, які відобразили стан лексичного складу літературної мови та мовної політики першої половини ХХ століття. Дослідження формування словникових реєстрів безпосередньо пов'язане із вивченням трансформацій, які відбуваються в розвитку мови. Саме лексикографічні праці зазвичай уважають об'єктивними джерелами для систематизації цих змін.

З'ясовано, що перетворення, які відбулись у мовній політиці першої половини ХХ століття, зумовили позитивні зрушення в популяризації власне українського лексичного багатства. Добором лексикографічного матеріалу науковці намагались показати, що українська мова має власні ресурси для називання будь-яких предметів, явищ чи процесів. У результаті аналізу словникових реєстрів студійованого періоду досліджено можливості української літературної мови на початковому етапі її наукового унормування та кодифікації. Визначено критерії добирання територіально обмеженої народнорозмовної лексики до лексикографічних праць.

Установлено, що основою для селекції мовних явищ до кодифікаційних реєстрів першої половини ХХ століття послуговували записи із художніх творів, фразеологічні сполучення та нотатки із народної мови, численне синонімічне багатство української лексики. Виявлено, що ілюстрування словникового матеріалу за рахунок введення діалектної лексики зумовило уточнення семантичної структури лексичних одиниць, надало додаткових значень словам, які розширили сфери побутування. У процесі комплексного аналізу словників означеного періоду та новочасних лексикографічних джерел визначено місце діалектних лексем у кодифікаційній практиці сучасної української літературної мови: діалектизми першої половини ХХ століття в наш час або стали нормативними лексичними варіантами, або повністю архаїзовані, або є засобом відтворення місцевого колориту мови.

Ключові слова: українська літературна мова, кодифікаційні реєстри, лексикографічні праці, територіальні маркери, народнорозмовна лексика.

Melnyk T. P. Territorial markers of the Ukrainian vocabulary in the codification practice of the first half of the XX century. The article analyzes the territorial markers recorded in the registers of codification works, which reflected the state of the lexical composition of the literary language and language policy in the first half of the XX century. The research of the formation of dictionary registers is directly related to the study of transformations that take place in the development of the lexico-semantic system of the literary language. They are precisely lexicographic works that are generally considered to be objective sources for the systematization of these changes.

Transformations that took place in the language policy of the first half of the XX century have led to positive changes in the promotion of the actual Ukrainian lexical wealth. While collecting lexicographic material, scientists tried to show that the Ukrainian language has its own resources for naming any objects, phenomena or processes. As a result of the analysis of vocabulary registers in the studied period, the possibilities of the Ukrainian literary language at the initial stage of its scientific regulation and codification were investigated. The criteria of selection of territorially limited folk-language vocabulary for lexicographic works are determined.

It was established that the basis for the selection of linguistic phenomena to the codification registers of the first half of the XX century was the recording of literary works, phraseological combinations and notes from the folk language, synonymous riches of the Ukrainian vocabulary. It was found out that the illustration of the vocabulary through the introduction of dialectal vocabulary led to a refinement of the semantic structure of lexical units, provided additional meanings to words that expanded the sphere of existence. In the process of complex analysis of dictionaries of this period and modern lexicographic sources, the place of dialectal lexemes in the codification practice of modern Ukrainian literary language is determined. It has been established that dialecticisms of the first half of the XX century have become standard lexical variants, or are fully archaic, or are a means of reproducing the local language.

Key words: Ukrainian literary language, codification registers, lexicographic works, territorial markers, folk vocabulary.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Питання функціонування мови в Україні в першій половині ХХ століття особливо відчутно залежало від складних історичних, політичних та соціальних обставин. Суспільні зрушення, які відбувались у житті народу, зумовили

трансформації і в лексико-семантичній системі української мови. Особливого значення набули проблеми вироблення єдиної літературної унормованої мови для всього українського населення. Над усталенням мовної норми активно працювали А. Кримський, Є. Тимченко, М. Сулима, О. Курило, О. Синявський,

В. Сімович, С. Смеречинський та інші. Успереч усім труднощам на шляху розвитку мови, уже у 20-х рр. уперше за всю історію відбулося унормування української літературної мови на наукових засадах – у лексикографічних виданнях, правописі, працях мовознавців. Словники стали своєрідною репрезентацією стану не лише лексичного складу літературної мови, а й мовної політики першої половини ХХ століття. Оскільки основними критеріями при визначенні мовної норми науковці називали народну мову та мову творів авторитетних письменників (М. Пилинський, О. Курило, О. Синявський, М. Сулима), то до кодифікаційних реєстрів лексикографічних праць окресленого періоду увійшли переважно слова з художніх текстів та загальнонародної мови. У процесі опрацювання матеріалів до словників науковці намагалися дати російським словам цілі ряди синонімічних відповідників в українській мові, використовуючи при цьому лексеми з різних регіонів України і відображаючи їх за рахунок уведення спеціальних обмежувальних маркерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання лексикографічного опрацювання лексичного багатства української мови першої половини ХХ століття неодноразово ставали об'єктом наукових праць українських мовознавців – від початкового етапу нормувального процесу і до сучасності. До історії та теорії лексикографії окресленого періоду звертались М. Пилинський, П. Горещкий, Л. Паламарчук, В. Німчук, Г. Мацюк, Н. Данилюк, Л. Полюга, О. Тараненко, Т. Кульчицька, В. Старко. Лексико-семантичні процеси в українській літературній мові та їх місце у словниках першої половини ХХ століття досліджували Л. Лисиченко, О. Муромцева, С. Ермоленко, О. Тараненко, Н. Сологуб, І. Кочан, Л. Струганець, О. Стишов, В. Чабаненко, Т. Коць, Л. Мовчун, В. Семиряк, В. Юносова, Л. Кучеренко, О. Радченко та інші.

Формулювання мети і завдань дослідження. З огляду на те, що досі немає окремого ґрунтовного спостереження, присвяченого визначенню місця територіально обмеженої народнорозмовної лексики в лексикографічних реєстрах першої половини ХХ століття, **мета** нашої розвідки – здійснити комплексний аналіз територіальних маркерів української народної лексики, що увійшла до кодифікаційної праці першої половини ХХ століття.

Джерельною базою для репрезентації територіального маркування лексичного складу стали лексикографічні джерела, які найповніше відображали багатство української мови в період встановлення мовних норм: «Російсько-український словник» у 3-х тт. (К., 1924–1933); «Практичний російсько-український словник», упорядкований Г. Сабалди-рем (К., 1926); «Українсько-російський словник» А. Ніковського (К., 1926); «Фразеологія ділової мови» за редакцією В. Підмогильного та Є. Плужника (К., 1927); «Українсько-російський словник», упорядкований О. Ізюмовим (Х., К., 1930).

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження формування словникових реєстрів безпосередньо пов'язане із вивченням трансформацій, які відбуваються в розвитку лексико-семантичної

системи літературної мови. Саме лексикографічні праці, як правило, вважаються об'єктивними джерелами для систематизації цих змін. Перетворення, які відбулись у мовній політиці першої половини ХХ століття, зумовили позитивні зрушення у популяризації власне українського лексичного багатства. Добираючи лексикографічний матеріал, науковці намагалися показати, що українська мова має власні ресурси для називання будь-яких предметів, явищ чи процесів.

Опрацювавши реєстри словників досліджуваного періоду, можемо стверджувати, що синонімічні ряди українських відповідників до іншомовних слів найчастіше поповнювалися 4 категоріями слів: 1) з художніх творів; 2) з народної мови; 3) з мови преси; 4) номенклатурні й термінологічні лексеми, якщо вони набули широкого вжитку. Одним із найбільш дискусійних питань для лексикографів стало питання введення діалектизмів, які відображали широкий пласт народної мови та суттєво збагачували українську літературну мову. Як зауважує С. Головашук, при доборі діалектних слів науковці насамперед опиралися на більш-менш обґрунтоване визначення ступеня їх уживаності в літературній мові [1, 44].

Значну частину лексичного масиву сформували слова західних регіонів України з відповідним територіальним маркуванням:

1. **Гал.:** рос. единство – укр. *однота* (РУС, I, 267), желе – *галярета* (РУС, I, 279), житница – *шпихлір* (РУС, I, 288), журналіст – *дневникар* (РУС, I, 290), извозчик – *фіякр* (РУС, I, 153), обжалование – *рекурс* (РУС, III, 9), плотовщик – *бізун, флисник* (РУС, III, 238), казарма – *касарня* (РУС, II, 226), кассир – *касієр* (РУС, II, 253), колонна – *колюмна* (РУС, II, 294), причёска – *фризура* (РУС, III, 546), проба – *стрібунок* (РУС, III, 552), обесцвечивать – *відбарвлювати* (РУС, III, 9), обман – *злуда* (РУС, III, 18), обмен – *виміна* (РУС, III, 20), обрученный – *зрукований* (РУС, III, 34), обстановка – *спраток* (РУС, III, 36), овод – *бурчимуха* (РУС, III, 43), огонь – *ватра* (РУС, III, 45), парень – *легінь, шугай* (РУС, III, 163), пастух – *бац* (РУС, III, 166), плут – *ошуст* (РУС, III, 240), поздравление – *тратулювання, гратуляція* (РУС, III, 319), кабинет – *габінет* (РУС, II, 223), коридор – *коритар* (РУС, II, 323), митинг – *віче* (РУС, II, 543), конец, аминь – *авус* (УРСН, 12), бродяга – *андрус* (УРСН, 14), приобретатель – *доробкович* (УРСН, 207), ранец – *таністра* (УРСН, 769), кожанная дорожная сумка – *ташка* (УРСН, 771), обучающий мастерству – *термінатор* (УРСН, 773), шум, тревога – *тертус* (УРСН, 774), утопленник – *топелець* (УРСН, 779), гильза – *тутка* (УРСН, 787), поставщик – *ліверант* (УРСН, 383).

За нашими спостереженнями, частина лексем галицького походження або не увійшла до сучасних лексикографічних видань (*однота, дневникар, фіякр, рекурс, бізун, флисник, касієр, колюмна, стрібунок, відбарвлювати, зрукований, спраток, бурчимуха, габінет, авус, андрус, доробкович, таністра, тертус, топелець, тутка*), або має обмежувальну позначку «заст.» (*ташка, термінатор, ліверант, віче*).

Слово *виміна* стало нормою української літературної мови і в одинадцятитомному «Словнику української мови» (далі СУМ) вживається як «дія за значенням вимінати і вимінювати» (СУМ, I, 431).

Деякі галицизми увійшли до сучасних кодифікаційних праць з ремарками *діал.* (*шпихлір, касарня, фризура, злуда, ватра, легінь, бац, коритар*) або *зах.* (*ошуст, GRATULACIJA, ГАЛЯРЕТА*).

2. **Зап.:** рос. кактус – укр. *кактея* (РУС, I, 264), капелла – *банда* (РУС, II, 241), капель – *окап* (РУС, II, 242), капля – *кропля* (РУС, II, 243), карета – *каруца* (РУС, II, 247), картофель – *бульба, бараболя* (РУС, II, 250), кладовая – *сніжарня* (РУС, II, 266), компас – *магнет* (РУС, II, 304), костюм – *стрій* (РУС, II, 337), кочерга – *кутач* (РУС, II, 343), красивый – *файний* (РУС, II, 349), кружево – *коронки* (РУС, II, 368), лезвие – *вістря* (РУС, II, 419), люстра – *світич* (РУС, II, 469), магазин – *склеп* (РУС, II, 471), мед – *мід* (РУС, II, 499), мех – *футро* (РУС, II, 526), лишай – *обрісник* (РУС, II, 440), отец – *дедьо* (УРСН, 421), ноябрь – *падолист* (УРСН, 525).

Лексичні одиниці *кактея, магнет, кутач, дедьо, обрісник* не поповнили лексикографічні праці сучасного періоду. Лексеми *банда, окап, кропля, каруца, бульба, бараболя, сніжарня, файний, коронки, склеп, мід, футро* змінили маркування на «діал.». Слово *вістря* зафіксовано зі збереженням первинного значення: «1. Тонкий, загострений або звужений кінець якогось предмета. 2. Гостра, різальна сторона якогонебудь знаряддя; лезо» (СУМ, I, 685).

Другу групу територіально маркованих слів у словниках першої половини ХХ століття обмежено позначкою «*діал.*»: *дятел – якіль* (РУС, I, 265), огурец – *гурок* (РУС, III, 47), коклюш – *скуса* (РУС, II, 287), парень – *парбок* (РУС, III, 163), перекресток – *хрестик, хрещатик* (РУС, III, 191), печалится – *печалуватися* (РУС, III, 224), петух – *кокош* (РУС, III, 223), калачик – *ковтюшок* (РУС, II, 231), лайкий – *звягливий* (РУС, II, 396), лодка – *каюк* (РУС, II, 445), март – *березіль* (РУС, II, 485), мель – *мілач* (РУС, II, 509), лежанка – *припічок* (РУС, II, 410), лук сеянец – *гарбажійка* (РУС, II, 457), камушек – *кимляшок* (РУС, II, 236).

Слова *скуса, ковтюшок, мілач, гарбажійка, кимляшок* не стали надбанням сучасних кодифікаційних праць. Більшість лексем зберегли ремарку «*діал.*». Лексичні одиниці *каюк* та *припічок* є нормою української літературної мови. *Каюк*: «1. Невеликий човен із плоским дном і двома веслами» (СУМ, IV, 126). *Припічок*: «1. Горизонтальна площина перед челюстями печі під кошином, продовженням якої є черінь печі... 2. Виступ на скелі з горизонтальною площиною» (СУМ, VII, 709).

До третьої категорії належать слова з територіальними маркерами відповідно до назв регіонів України:

– **Херсонц.:** *кодола* – у значенні «канат», *штроп* – «кільце», *привод* – «передня частина риболовної снасті», *віха* – «комета», *гайда* – «коза», *хідня* – «хода», *удаль* – «вдача»;

– **Звениг.:** *креймах* – «камінь», *скобзалка* – «ковзанка», *лісосіка* – «лісова ділянка», *партика* – «ски-

ба», *багацько* – «багато», *розкидалка* – «гойдалка», *моргунчик* – «гасник», *морочливий* – «капризний», *кошель* – «кошик», *снасть* – «тулуб», *гладушка* – «глек»;

– **Київц.:** *сачок* – «кофта коротка», *моташка* – «моток», *сніговина* – «лавина», *підзімки* – «заморозки», *затуляти* – «застувати», *зорок* – «зіниця», *здільник* – «умілець», *живець* – «джерело», *дочинення* – «відношення», *вегеря* – «мегера»;

– **Черкац.:** *юга* – «марево», *хирний* – «кволий», *бияк* – «молот», *запикуватися* – «заминатися», *беркий* – «липкий», *мозольований* – «мозолистий», *цмок* – «помпа», *кальний* – «брудний»;

– **Канівиц.:** *батова* – «група», *брижитися* – «морщитися», *майстерія* – «інструмент», *маняк* – «поплавок», *невистачка* – «нестача»;

– **Уманец.:** *тирло* – «лігво», *сталка* – «лезо», *допіро* – «щойно»;

– **Полтавиц.:** *цівка* – «шпупька», *тринкалі* – «могорич», *колиз* – «примха», *чимисувати* – «різати великими скибками», *кутушкати* – «поповивати», *саморідний* – «натуральний», *призапаситися* – «запастися»;

– **Дніпропетр.:** *кубах* – «ямка для висадки рослин», *гайкатися* – «баритися», *забірчий* – «нападний», *розсолода* – «непроворна людина»;

– **Кам'янич.:** *бурса* – «згряя», *калабаня* – «калюжа», *почутка* – «поголос», *бутіти* – «ревіти», *довідно* – «достовірно», *витарасувати* – «вимостити»;

– **Черніг.:** *шкилити* – «глузувати», *суга* – «наліт», *валява* – «громада», *шупити* – «розуміти», *передник* – «передпокій», *лея* – «злива», *шагати* – «палахкотіти»;

– **Поділля:** *матерас* – «матрац», *корчистий* – «кущистий», *сутичі* – «вузький прохід», *мокляк* – «порожній горіх», *опиус* – «п'яниця»;

– **Харк.:** *закубрячити* – «зап'ячити», *залоптати* – «защеміти», *струпаки* – «дорога у грудках», *коритуватий* – «жолобчастий», *намаль* – «обмаль», *святбожний* – «богомільний».

Частина із зафіксованих слів стали нормами літературної мови і досі функціонують у ній. Так, у СУМі без зміни первинного значення представлено лексеми *кодола* «дуже грубий і міцний мотузок; линва, канат» (СУМ, IV, 207), *лісосіка* «ділянка, на якій вирубали, рубають або рубатимуть ліс» (СУМ, IV, 526), *партика* «діал. Скиба, шматок хліба» (СУМ, VI, 78), *брижитися* «1. Укриватися брижами, утворювати дрібні хвилі... 2. Укриватися зморшками, складками» (СУМ, I, 234), *тирло* «... 2. Лігво, кубло звірів...» (СУМ, X, 121), *цівка* «... 2. текст. Шпупька для намотування ниток (у ткацькому човнику, прядці і т. ін.)» (СУМ, XI, 69).

Велику групу слів, які введено до лексикографічних реєстрів аналізованого часового проміжку з народнорозмовної мови без будь-яких обмежувальних позначок, було детально вивчено колективом працівників Інституту мовознавства АН УРСР у 1970–1980 роках і описано в СУМі, а згодом і в інших словниках за допомогою введення територіальних маркерів:

– *зах.*: *лічниця* – лікарня (ПРУС-С, 25), *рис-каль* – лопага (ПРУС-С, 166), *гандель* – торгівля (ПРУС-С, 42), *форст* – дошка (УРСН, 816);

– *діал.*: *гарматня* – арсенал (ПРУС-С, с. 10), *креденець* – буфет (ПРУС-С, 29), *фоса* – рів (ПРУС-С, 143), *зільник* – гербарій (ПРУС-С, 396), *вагани* – корито (ПРУС-С, 43), *знегіддя* – лихо (ФДМ, 11), *будучина* – майбутнє (ФДМ, 18), *обарінок* – бублик (УРСН, 493), *обцас* – каблук (УРСН, 506) *тежик* – вазон (УРСН, 772), *трибушон* – штопор (УРСН, 782), *калабалик* – розгардіяш (РУС, II, 224), *гостець* – ревматизм (РУС, II, 336), *опасок* – пояс (УРСН, 513), *трухан* – індик (УРСН, 785), *борлак* – горло (РУС, II, 224) *покіст* – лак (РУС, II, 397), *страмина* – драбина (РУС, II, 419), *голомозина* – лисина (РУС, II, 461).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Опрацювавши реєстри лексикографічних праць першої половини ХХ століття, можемо стверджувати, що з урахуванням нагальної потреби подати широкий перелік української лексики упорядники словників розширили синонімічні ряди слів уведенням діалектних синонімів, які або стали нормативними лексичними варіантами, або повністю архаїзувалися, або є засобом відтворення місцевого колориту мовлення.

Запропонований у статті комплексний аналіз територіальних маркерів, зафіксованих у реєстрах кодифікаційних праць першої половини ХХ століття, можна застосувати в дослідженнях з історії української мови та діалектології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головащук С. Перекладні словники і принципи їх укладання (на лексичному матеріалі російської та української мов) / Сергій Головащук. – К. : Наук. думка, 1976. – 248 с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

ПРУС-С – Практичний російсько-український словник / [уклад. Г. Сабалдир]. – К. : Час, 1926. – 436 с.

РУС – Російсько-український словник. – К., 1924–1933. – Т. 1–3.

СУМ – Словник української мови / [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

УРСІ – Ізюмов О. Українсько-російський словник : за новим правописом / Овсій Ізюмов. – Харків, Київ : ДВУ, 1930. – 901 с.

УРСН – Ніковський А. Українсько-російський словник / Андрій Ніковський. – К. : Горно, 1926. – 864 с.

ФДМ – Підмогильний В. Фразеологія ділової мови / Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник. – [2-е вид., випр.]. – К. : Час, 1927. – 296 с.